

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷԼ

Միգրիչվիչի յուշարձանի սիւնին վերեւ թռչաբաց սուսերակիր ոգին որ լեհական
ինքնապաշտպանութիւնը կը խորհրդանշէ.

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Կիւստա՞վ Շլումպերժէ.— Տիկին Սեփին.—
Միցքիէ՛վիչի Յուշարձանը.—

Կիւստա՞վ Շլումպերժէ եւ Տիկին Սեփին,
որ վերջերս վախճանեցան, թէ եւ իրարմէ ի-
րենց խառնուածքով ու դաստիարակութեամբ,
իրենց կեանքին ու գործին նկարագրով՝ շատ
տարբեր, Զրանսայի հինաւուրց աւանդու-
թեանց վեհանձն ու իրապէս ասպետական
հոգին իրենց մէջ կրող լուսաւոր դէմքեր
էին։ Անոնց յիշատակին, այս հանդէսին մէջ,
յարգանքի քանի մը խօսք ուղղելը՝ պարտք
է, ոչ միայն որովհետեւ անոնք մեր ազգին
ամենէն սրտագին ու գորովոտ բարեկամնե-
րէն եղան, ալ մանաւանդ որովհետեւ բարձր-
օրէն գեղեցիկ հոգիներ էին։

Շլումպերժէ պատմութեան բանաստեղծ
մըն էր։ Հայրենասէր ու քրիստոնեայ ամէն
բանէ առաջ, ու նաեւ խանդավառ սիրող գե-
ղեցկութեան ու քաջութեան (ուր եւ ինչ
ձեւի տակ ալ անոնք յայտնուէին), ան մաս-
նաւոր խանդավառանքով մը հետաքրքրուած
էր խաչակրաց տարօրինակ զիւցագներգու-
թեան ու Բիւզանդական մոլեղին, խորհրդա-
ւոր, վիպածեւ պատմութեան, եւ իր ստուար
գործը զխաւորապէս այդ երկու շրջաններու
ինչ ինչ կարեւոր դրուագներուն ու դէմքե-
րուն արտայայտութիւնն է։ Իր մտքի լայն
հետաքրքրութեան կրցած ըլլալով միացնել
նիւթական առատ միջոցներ ունենալու բա-
րեբաստութիւնը, ան կարողացած էր բազմա-
թիւ ուսումնասիրական ճամբորդութիւններով,
հազուադիւտ ձեռագիրներ, գրքեր, վաւերա-
թղթեր եւ զեղարուեստական ու պատմական
առարկաներ հաւաքելով եւ այդ բոլորին մէջ
անցեալի իր նախասիրած այդ բոլորները

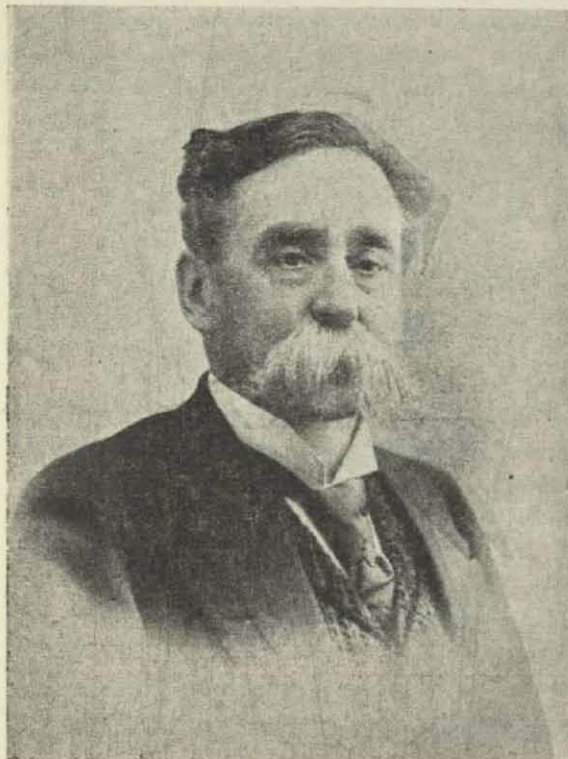
մտքովն ու հոգեովը վերապրելով, հասնիլ
արտադրելու գործեր որ, հեռու չոր հմուտ-
թեան կուտակումներ ըլլալէ, վերակենդանա-
ցում մըն էին որոշ պատմական ժամանակա-
շրջաններու, որոշ մեծ կամ շահեկան դէմ-
քերու։

Պատմութիւնը գիտութիւն մը չէ եւ չի
կրնար ըլլալ, անհնար է անցեալի ո եւ է
շրջան կամ դէմք ցոյց տալ իր բացարձակ ու
ամբողջական ճշդութեամբ։ Խնչքան ալ ու-
սումնասիրութիւն կատարողը հմուտ ըլլալ,
մեթոտ ունենալ, ժամանակակից վաւերա-
թղթերէն օգտուիլ գիտնայ, անկարելի է որ
յաջողի ամբողջութեամբ ունենալ շրջանի մը
կամ անձնաւորութեան մը բոլոր կազմաւորիչ
տարրերը (անհունապէս բարդ եւ որոնց ահա-
զին մէկ մասը միշտ թաքուն կամ կիսաթաք
կը մնայ)։ Անոնք որ յոյսերնին միմիայն վա-
ւերաթղթերուն վրայ կը դնեն եւ անոնց դա-
սաւորման, համեմատութեան, մեկնաբանու-
թեան մէջ կը գտնեն իրենց յօրինելիք պատ-
մական գործին բոլոր տարրերը, օգտակար եւ
յարգելի արտադրութիւններ յառաջ կը բերեն
յաճախ, բայց որոնց սխալներն ու պակաս-
ները ետքէն կը յայտնուին՝ նորանոր վաւե-
րաթղթերու երեւան ելլելով, եւ կը տժգու-
նեցնեն, հին եւ կեղծ ցոյց կուտան գործը
եթէ հոն բանաստեղծի, վիպասանի կենդա-
նացնող շունչը, ներհայեցական բնագոյր եւ
արտայայտման ուժը գոյութիւն չունի։ Եւ
արդէն միեւնոյն վաւերաթղթերը, տարբեր
քննողներու ձեռքին տակ յաճախ տարբեր
եզրակացութեանց առաջնորդած են ուսում-
նասիրողը։ Պատմութիւնը արուեստ մըն է,
գրականութեան մէջ ճիշդն է, եւ այն գործերը

որ իբր այդ յղացուած և յօրինուած են խորագրաց ու արուեստագէտ մտքերու կողմէ, կը ներկայացնեն հին շրջան մը և հին դէմքեր՝ թերեւս ոչ ճիշդ ու ճիշդ ինչպէս եղան անոնք, բայց իրենց անձնադրոշմ պատկերացման մէջ արնքան ներդաշնակ, միաձոյլ ու կենդանի, որ հարազատ, ուղղակի, ամենաճշգրիտ արտայայտումի մը տպաւորութիւնը կը թողուն և իբր պատմական գրականութեան գործեր անթառամ հրապույր մը կը պահեն: Շլումպերժէ այդ բնագոյրը, այդ տաղանդը, այդ «կեանքի ձիւքը» ունէր: Իր «Իննօ աը Շաթիւյոնը», իր «Երուսաղէմի թագաւոր Ամօրի Ա.ի պատերազմները», «Բիւզանդիոնի և Խաչակրաց պատմութիւնները», «Պոլսոյ պաշարումը, առումն ու թալանը», և մանաւանդ «Բիւզանդական դիւցազնեղութիւն» կոթողական գործին երեք խոշոր հատորները՝ այդ ձեւով բմբռնուած պատմական գրականութեան գմայլիկի արտադրութիւններ են:

Այդ ուսումնասիրութեանց ընթացքին է որ ճանչցած, «գտած» էր հայ ցեղը, որ թէ՛ Բիւզանդական շրջանին (Բիւզանդիոնի ինչպէս և Անիի մէջ) և թէ՛ Խաչակրաց շրջանին իր կիրիկեան սխրագործութիւններով՝ այնքան փառաւոր կացուցած է իր անունը, և սիրոյ ու յարգանքի խոր, անջնջելի զգացում մը ունեցած էր այդ հեռաւոր փոքր ցեղին համար որուն կատարած դերին սրտաշարժ մեծութիւնը զինքը հմայած ու խանդաղատեցուցած և անոր ընդ միշտ զինքը բարեկամ դարձուցած էր: Ո՛րք է հայ չէ ըրած, բիւզանդական պետութեան մէջ հայ ցեղին կատարած հակայ գործը ի վեր հանելու համար, ինչ որ Շլումպերժէ ըրաւ իր «Բիւզանդական դիւցազնեղութիւն» երեք հատորներով: Նախ իբր պատմաբան մեր ցեղով զբաղած, անիկա յետոյ՝ երբ Համիտեան կոտորածներով հայկական հարցը օրուան խնդիր դարձաւ՝ իբր հրապարակագիր ալ ասպարէզ իջաւ, սակայն է՛ն առաջ բողոքելու համար «Ջարդուող, դժբաղդ, տկար, խեղճ հայ ազգ» ի ընթացիկ եղանակին դէմ, պոռալու համար իր հիացումը այդ հինաւուրց, արի, բազմամաստակ ցեղին հանդէպ որուն դիւցազնական անցեալը կը տարփողէր, որուն քրիստոնեայ Եւրոպային մատուցած թանկագին ծառայութիւններն ի վեր կը հանէր, որուն այժմեան գերութիւնն

ու տառապանքները ամօթ մը կը նկատէր քաղաքակիրթ, քրիստոնեայ ու զօրեղ Եւրոպային համար. ան կը ներկայացնէր Հայութիւնը ոչ իբր աղերսարկու թշուառ մը՝ իր ցաւերով միայն շահեկան, այլ իբր պարտապահանջ մը Եւրոպայի հանդէպ, արեւմտեան քաղաքակրթութեան մատուցած ծառայութիւններով յարգալից աջակցութեան մը լիովին արժանի (1): Իր այդ ազնուաշունչ յօդուածներէն, որոնցմէ զրեց նաեւ մեծ պատե-

Կիւսրավ Շլումպերժէ

րագմի ընթացքին, ոմանք անցած են իր հատորներուն մէջ և մեր ցեղին ի պատիւ բարձր հոգիներու կողմէ գրուած շքեղ վկայութեանց շարքին մէջ պեղեցկագոյններէն պիտի մնան: Եւ ինքն էր որ, պատերազմի վերջին շրջանին, սիրայօժար զիմեց՝ ինձի հետ՝ իր հին բարեկամ հնազէտ ու պատմաբան ժաք աը Մորկանին, — ան ալ իրեն պէս վեհօգի և

(1) Անիի նուիրուած իր գեղեցիկ յօդուածին Թարգմանութիւնը կուտանք մեր ներկայ Թիւով:

տաղանդաւոր Ֆրանսացի մը, իրեն պէս բանաստեղծ ու հմուտ, իրեն պէս Հայաստան գացած, հայ ժողովուրդը մօտէն ճանչցած և յարգանքով ու սիրով անոր կապուած,— և անոր առաջարկեց՝ մեր դատին յաջողման նպատակով համար՝ գրել Հայոց պատմութիւն մը, պատմութիւն զոր Մորկան, թէպէտ հիւանդ ու լուրջ, գրեց՝ մեծ ճիգ մը յանձն առնելով, զոր իր ճարտար ձեռքով իսկ հարիւրաւոր գեղեցիկ նկարներով ու քարտէսներով զարդարեց և որան ջերմ ու սրտաբուխ յառաջարկն շարադրեց նոյնինքն Շլումպերժէ։ Այսօր Շլումպերժէ գացած է իր մտերիմ բարեկամին Լմիւնայ յաւերժական հանգիստին ծոցը։ Բայց այդպիսի օտար բարեկամներու դէմքը հայ սրտերուն մէջ միշտ կենդանի կը մնայ։

Տիկին Սեփոն պատմաբան մը չէր հին ասպետութեանց, այլ ինքն իսկ՝ խաչակրաց շրջանէն կարծես մնացած գործօն ասպետութեան հրեղէն հոգի մը։

Երիտասարդ աղջիկ, գրականութեան սիրահար, գործելու աշխուժով բռնկած, ան իր ճամբան գտեր և իր անձնաւորութիւնը կազմեր էր ազգեցութեանը տակ բոցավառ ու հուժկու յեղափոխական հրապարակադրի մը՝ ժիւլ Վալէսի (1), և իր պատանութեան «պուրժուա» միջավայրի ողին թօթափելով՝ վճռականօրէն նետուեր էր, նախ իբր աշակերտ և աջակից իր վարպետին, յետոյ՝ անոր մահէն յետոյ՝ իբր անոր գործին շարունակող մը, թշուառներու, չքաւորներու, կեղեքուածներու դատին ի նպաստ յաւիտենական պայքարին մէջ, եւ այդ պայքարին ինքնանուէր ու մեծ մարտիկներէն մին մնաց մինչեւ իր մահը։ Ան օժտուած էր գրական տաղանդով, իրեն յատուկ ջգուտ, հզօր սրտաշարժ ոճ մը ունէր. կրնար վիպասան մը, զուտ գրական արուեստագէտ մը դառնալ եւ մնայուն գործեր թողուլ. հրայրքը որ իր սկզբնաւորութեան օրերէն իսկ իր մէջ վառած էր՝ իր տաղանդն ու կեանքը ժառանգագործներու եւ հարստահարուածներու դատին նուիրելու,

(1) Վալէսի մահուան առեւիւ Սեփոնի գրաս գեղեցիկ էջին Խարգմանութիւնը կուտանք մօր ներկայ թուով։

զինքը միշտ մղեց գրականութիւնը գործունէութեան միջոց, պայքարի գէնք նկատելու. իր յօդուածները արարքներ էին, եւ իր գեղեցկագոյն գործը իր կեանքն իսկ է, ծայրէծայր՝ խանդավառ ալյասիրութեան, արդարածարաւ եւ արի պայքարասիրութեան կեանք մը։ Կը յիշեմ պաշտումը զոր ունեցայ իրեն համար, հեռուէն, առանց զինք ճանչնալու, երբ 1893—94ին եկած էի Փարիզ ուսումնասիրութեանց տարի մը անցընելու, պաշտում զոր ստեղծեր էին իմ մէջ իր յօդուածները, որոնց իւրաքանչիւրը պայքար մը եւ բարեգործութիւն մըն էր. իրեն նուիրուած յօդուածը զոր Պոլսոյ Հայրենիքին դրկեր էի ալօ օրերուն, զմայլանքի երգ մըն էր գէպի հէքեաթի էակ մը. դէպի մարդասիրութեան զինուորուհի՝ աեսակ մը մերօրեայ ժանտ՝ Արքի խոխտ ու քաղցր դէմք մը։ Ամենէն բնական բանն է որ այդպիսի հոգի մը՝ Համիտեան կոտորածներուն լուրն առնելուն եւ ալօ մասին որոշ տեղեկութիւններ ստանալուն՝ առաջիններէն եղած բլլայ մեր բղբտուած ժողովուրդին դատը պաշտպանելու։ Ան նախ մեր տառապանքը միայն գիտէր եւ անոր ստեղծման արտայայտած, անոր վերջ դրուիլը պահանջած էր պերճախօս ու յուզիչ բազմաթիւ յօդուածներով. բայց յետոյ ան ճանչցաւ նաեւ քաղաքակրթական արժէքն այդ տառապող ցեղին, և այլեւս ինքն ալ՝ ինչպէս Շլումպերժէ կամ Մորկան՝ մաքառեցան ջախջախուած և անիրաւուած հայ ցեղին մէջ մարդկային քաղաքակրթութեան իսկ կոխոտուիլը մատնանշելով։ Իր հայնապաստ յօդուածները կրնան հատոր մը կազմել։ Անոնց վերջիններէն մին ան գրեց՝ Բլոտ Ֆարերի հեռոտ յարձակումներէն դալթակղած՝ Պալքանեան պատերազմի օրերուն, պատասխանելու համար Ֆարերին, բարեկամաբար, բայց ուժգնօրէն, թուրք կառավարութիւնը խարանելով՝ առանց թուրք ժողովուրդն ամբողջութեամբ դատապարտելու, եւ մանաւանդ պաշտպանելով զրպարտուած հայ ցեղը, անոր ճշմարիտ դէմքը նկարելով, անոր արժէքին ինչպէս տառապանքին ճշմարտութիւնն ու խորութիւնը փաստելով։

Սեփոն ու է կուսակցութեան չէր պատկաներ. յեղափոխամիտ ազատ պայքարող մըն էր, մարդկութեան կրօնքի մը առաքեալը, Յիսուսի հարազատ աշակերտը։ Կեղե-

քողներու համար ատելութենէն աւելի զօրեղ էին իր մէջ սէրն ու անձնութիւնը դէպ ի կեղեքեալները: Եւ, հակառակ մերթ ընդ մերթ դձուձ զրպարտիչներու կողմէ տարածուած ստայօղ չարախօսութեանց, ի՞նչքան անշահախնդիր, էականօրէն զաղափարապաշտ էր իր հոգին: Հրապուրիչ կ'իւն, տաղանդաւոր գրագիրտուհի, փայլուն եւ կորովի գործիչ, ան կրնար շքեղ ու հանգստաւէտ կեանք մը ապահովել իրեն համար՝ եթէ միմիայն իր անձնական շահուն նկատումն ունեցած ըլլար: Իր՝ բոլոր ժամանակն եւ ուժերը բարեք ընկելու, հանգանակութիւններ սարքելու, այս կամ այն արդար դատին համար պայքարելու նուիրած, իր հանգստութեանը չէր խորհած երբէք. իր ծերութեան օրերուն իսկ, — ինչպէս լրագիրները գրեցին մահուընէն յետոյ — ան ստիպուած էր շարաթը տասնըշորս յօդուած գրել՝ ոչ միայն իր զաղափարներն արտայայտելու անսպառ եռանդէն մղուած, այլ եւ իր ապրուստն ապահովելու համար: Այդ մշտական ճիգը ան կը տանէր անվրդով ու խորիտ հաճոյքով մը, ու գրիչը ձեռքը պէտք է նուազած ըլլալ, յարաբոլորտ տենդի կեանքէ մը յանկարծ անցնելով վերջնական հանգստին, ինք որ իր կեանքին մէջ ուէէ հանգիստ չէր կրցած եւ չէր ուզած ունենալ: Կը յիշեմ իր անկեղծ շուարսումը, երբ 1896ին իրեն տարի Պոլսոյ խումբ մը Հայուհիներու գործած մէկ սիրուն գորգը որուն վրայ ոսկի տառերով «Տիկին Սեփոնին» Հայուհիները երախտագէտ» վերտառութիւնը բանած էին. «Ամօթ կը զգամ ընդունելու, կ'ըսէր, ի՞նչ ըրած եմ որ այսպիսի նուէր մը ինծի կ'ընեն»: Ու տարիներ յետոյ, երբ իր սիրելիագոյն բարեկամուհիներէն մին, տաղանդաւոր փրկասանուհի Տիկին Կապրիէլ Ռէվալ, աղուոր բանախօսութիւն մը արտասանեց հայկական հարցին ու մշակութիւն վրայ, Սեփոն անոր կը զրկէր այդ գործը՝ «Այլ եւս գուն ես, գրելով, որ արժանի ես այս նուէրը պահելու»:

Սեփոն ոչ միայն իր ժամանակի մեծագոյն հրապարակագիրներէն մին եղաւ, — ոչ ոք մոռցած է, օրինակի համար, 93—94 թուականներուն Ռօշֆորի հետ իր ունեցած մեծագործ ու շողջողուն բանակութիւն որուն մէջ ահարկու պարսաւագործին զիտցաւ զիմադրելու յաղթել, — այլ եւ արտասովոր ջրմուտքեմբ ու հրապոյրով ատենաբան մըն էր

ան: Ապահովապէս իր ժամանակին մեծագոյն բնաբանացունին եղաւ Սեփոն: Առաջին անգամ զինք լսելու առիթն ունեցայ ժօրժ Պրանտէսի ի պատիւ հացկերոյթի մը, եւ ապա շած ու շլացած մնացի այն բնական, յորդաբուխ, լուզիչ ու հմարիչ խօսքի ուղիւն որ կը հոսէր կենդանի քնարի մը պէս թրթռացող այդ զմայլելի էակէն. եւ այդ խօսքը ոչ միայն քնքուշ զգացմամբ օծուն էր, այլ եւ արու մտածման մը վրայ կը յենուր ու ձեւին մէջ զրական ճոխութիւն, փայլ ու շնորհ ունէր, եւ ձայնը որ դայն կ'արտարերէր՝ քաղցր

Տիկին Սեփոն

ու թաւ էր միայնդամայն, սրտի մը եւ նկարագրի մը միանգամայն արձագանգ: Բայց ամենէն հոյակապ ճառը զոր իրմէ լսած եմ, եւ մին ամենէն վսեմներէն զոր լսած ըլլամ կեանքին մէջ, այն է զոր Սեփոն արտասանեց Ռոտէնի թաղման հանդէսին՝ մեծ պատերազմի օրերուն: Այդ ահաւոր շրջանին, Սեփոն կ'արտայայտէր զաղափարներ որոնց համաձայն չէի կրնար ըլլալ: Ան բոլոր կառավարութիւնները հաւաստաբար պատասխանատու կը նկատէր աղէտին եւ փոխանակ իր երկրին յաղթութիւնը ցանկալու եւ անոք նպաստելու, պատերազմին դադարիլը միայն կը ցանկար: Այդ կեցուածքը, սակայն, որ ուրիշներու մէջ անտանելի էր եւ մերթ շահախնդիր նկատումներէ թեւադրուած՝ զգուշի,

Սեփոնի գուտ մարդասիրութեամբ տոգորուած կնոջական հոգիին մէջ՝ բնական կը թուէր ու իր գեղեցկութիւնն ունէր. Սեփոն մը ուրիշ կերպ չէր կրնար գլալ. եւ թերեւս ալ, այդ դժոխային օտերուն, ուր մարդկային «յառաջդիմութեան» հաւատքը կը սասանէր իրար քղքտող մարդազանգուածներու հրէշալին տեսարանին առջեւ, ուր քաղաքակրթութեան դարաւոր ճիգը արեան ջրհեղեղի մը խորն ընկղմելու, նաւաթկելու վտանգին մէջ կ'իյնար, պէ՛տք էր նոյն իսկ որ գէթ Սեփոններ զտնուէին՝ պատերազմի արհաւիրքն անիծող, ազգերն իրարու դէմ զազաններու պէս արձարկող կիրքերն ու հաշիւները խաւանող, հաշտութիւն պահանջող, համամարդկային համերաշխութեան երազին կառչիլ յամառող... Ռոտէնի թաղումը տեղի ունեցաւ Մէօտոնի կանաչադեղ բարձունքներուն վրայ, մեծ արձանագործին աշխատանքին առջեւ, որուն կից՝ սիւնաշարով մը առջեւ, երկու կամարներու տակ, դետեղուած էին իր սքանչելի Ադամն ու Եւան։ Արևոտ գեղեցիկ օր մըն էր. փարիզի ուղեղն ու սիրտը ներկայացնող ընտրանին հոն էր խոնուած. եւ անա պաշտօնական գորշ ճառերէ եւ մտաւորականներու, եղբայրակիցներու համալից, սըրտագին, բայց գիտցուած բաներ կրկնող և այդ մեծվախելուչ լայնատարած թատերարեմին վրայ՝ անդուն տկար ձայնով՝ հազիւ լսելի դամբանականներէն յետոյ, յանկարծ տիկին Սեփոնի ցցունցաւ եւ իր յատակ, թրթռուն, ուժեղ ձայնովն ուղղուելով Ռոտէնի հոգեոյն, որ իր մեաք բարովն ըսած, ընդ միշտ թռչելէ առաջ դէպի Անձանօթը՝ կը թուէր սաւառնիլ իր սղաւոր բաթեկամներուն եւ իր հանճարին այրիացած բոյնին վերեւ, բաւ անոր թէ ի՞նչքան ինքը, որ մարդակերտ գեղեցկութեան մեծագոյն ստեղծագործներէն մին եղած էր երկրի վրայ, երջանիկ էր որ կ'ազատէր մարդկութեան ներկայացուցած սոսկալի տեսարանէն, այդ տգեղութեան, քրտութեան, վայրենութեան տիրապետութի օրերուն, ուր բոլոր վեհ իտէալները՝ որոնց կը հաւատային մարդասիրութեան ու գեղասիրութեան յարած հոգիները՝ կը խորտակուէին...

Իր վերջին ճառերէն մին Սեփոն Հայոց համար արտասանեց։ Զինադադարի շրջանին էր, Մարաշի կոտորածէն յետոյ, Լիլ տէ՛քլուա տը լ'ուէն խնդրած էինք կազմակեր-

պել բողոքի միթինկ մը, որ տեղի ունեցաւ Զէրտինան Պիւիտոնի նախագահութեան տակ, եւ ուր խօսեցան Փօլ Փէնլըվէ եւ Վիքթոր Պէրար ու կարգացուցան նամակներ Լորտ Պրալսի, Կարտինալ Մերսէի, Տընի Դոշէնի, Լուծածաթթիի, Վանտերվէլտի, Լէոփոլտ Ծափրի եւ ուրիշ կարեւոր անձնաւորութեանց. Սեփոն, որ, արդէն տարիքոտ, դիզը քաշուած, քիչ կ'երեւար հաւաքումներու մէջ. ընդունեցաւ սակայն մեր խնդրանքը՝ զալ անգամ մը եւս բարձրացնելու իր ձայնը, պահանջելու համար որ վերջ գտնէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն իսկ յետոյ Հայերու ջարդի ալյանդակ խաղքութիւնը։ Հաւաքումին ամենէն փալտուն, ամենէն յուզիչ խօսքը՝ իրը եղաւ. սղաւորութիւնը որ տպուած է երեկոյթին եկած նամակներն ու արտասանած ճառերը բովանդակող զբոյլի մը մէջ, հապճեպ ու անխնամ կերպով կատարուած, իրմէ չսրբազրուած, տժգոյն ու անկատար զաղափար մը միայն կուտայ այդ հոյակապ ճառին վրայ, անոր մէջ անիկա արտայայտեց իր ցաւն ու ամօթը՝ որ տարիներէ ի վեր իրեն պէս խուժը մը մտաւորականներու մղած ամբողջ պայքարը հայ ժողովրդի դատին համար, այդ խալառակ արդիւնքին յանգած ըլլար, նոյն իսկ ալ մեծ պատերազմէն յետոյ, որուն համար կ'ըսէին թէ կեղեքեալ ազգերու ազատման ի նպաստ կը մղուէր։ Ըսաւ անգամ մը եւս իր յարգանքը Հայ ազգին համար, «Արուեստագէտ Հայաստանին, Բանաստեղծներու Հայաստանին, Հայաստանին՝ ուր հրաշակերտ գորգերու մէջ խոնարհ բուրդն իսկ սքանչելի բռնուածքի մը մէջ այնպէս կը փողփողի, կ'երանգաւորուի, կը դաշնաւորուի որ մետաքսի հոգին կ'առնէ, գահարեղէններով ու նրբահիւս առարկաներով գեղազարդուած Հայաստանին, այդ գերազանցապէս արուեստագէտ Հայաստանին որ թերեւս կենդանի մնացած է այդքան ազէտներէ յետոյ՝ որովհետեւ բաց իր քաջութենէն ու մարտիրոսութենէն, ան աշխարհիս սքանչելի օրինակ մը տուած է ապացուցանելով թէ բուն ուժը ոչինչ է մտածումին քով որ կը դիմանայ, կամքին քով որ կը յամառի...»։ Եւ վերջացուց իր կեանքին նշանաբանը եղող առաքելական անխախտ սկզբունքին արտայայտիչ տեսակ մը աղօթքով. «Ես կը հաւատամ Արդարութեան մը, որ գրուած է, կը հաւատամ ժողովրդական ճիշդի մը որ պիտի

ածի. կը լուսամբ բաներու որ անխուսափելի կերպով պիտի պատահին, եւ որ պիտի ստիպեն պատերազմը, իր ռազմամթերքը, իր պահեստները, իր էնթրիկները, իր շահերը, իր փառամոլութիւնները, իր սոճիքները՝ անհետանալ Արդարութեան յաղթանակին մէջ. կը հաւատամ որ բոլոր ազգերն այն պտեն պիտի ազատագրուին իրենք իրենցմով կամ իրենց դրացիներուն ձեռքով, ուժովն այն ամէն բաներուն դոր մարդ կարող է իրականացնել երբ կը կամենալ. կը հաւատամ որ այդ Արդարութեան օրը պիտի հասնի եւ ոչինչ պիտի կարենայ զայն կասեցնել»

Այս հաւատքին մէջ, ան իր ամբողջ կեանքի ընթացքին՝ վառելէ յետոյ իբր կերոն մը ուղղաբերձ ու մաքուր, իր շուրջ ջերմութիւն ու լոյս սփռելէ յետոյ, իրիկուն մը՝ խաղաղիկ՝ իր մտերիմներուն գիրկը՝ իր զիւղական առանձնոցին մէջ՝ քաղցրօրէն մարեր է:

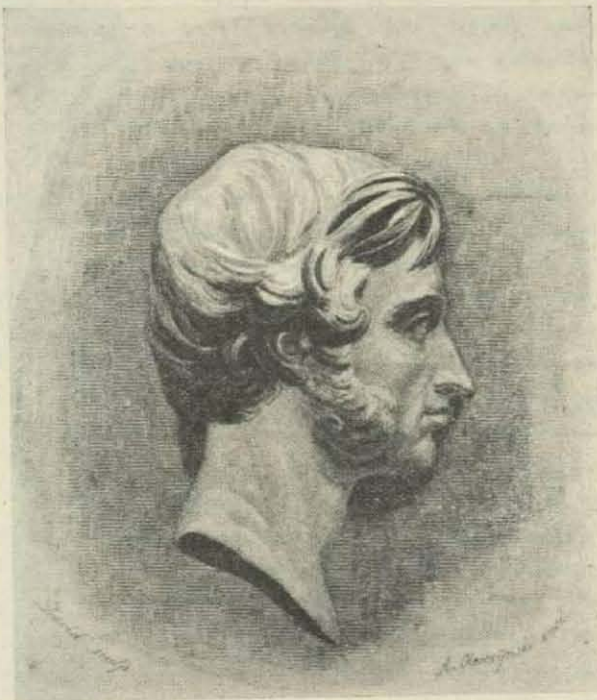

Ատամ Միքիէվիչ. որուն յուշարձանը կանգնուեցաւ քանի մը ամիս առաջ Ալմայի հրապարակին վրայ, ինքն ալ եղաւ ասպետ մը, Հայրենասիրութեան ու Քնարերգութեան ասպետը, շղթայակապ Լեհաստանի Առաքեալ - Ասպետը:

Ան ոչ միայն Լեհաց ու թերեւս բոլոր սլաւ ցեղերու մեծագոյն քնարերգական է եղած, այլ աւելին, երեք լուծերու տակ կ'ըսէ իր ազգին բողոքին, պայքարին ու վերականգնումի հաւատքին անձնաւորումը, ճշմարտապէս եւ ամբողջապէս՝ «ազգային բանաստեղծը»:

Ան, նախ, իր հանճարի եղբայր Շոփէնին հետ, իր գործին գեղեցիկագիտական բարձր արժէքով իր ժամանակի միջազգային մեծագոյն մտաւորականներէն մին հանդիւանալով, ոչ միայն Լեհական գրականութեան զարգացման ու բարձրացման հզօրապէս նպաստած է, այլ եւ իր գործին համաշխարհային ճառագայթմամբ Լեհ ազգին իր գերութեան մէջ կենդանի, բեղմնաւոր ու զօրեղ մնացած ըլլալն ապացուցած է: Ան իր բանաստեղծական հրաշունջ արտադրութիւններով, զխաւորապէս Նախախայրել թատերական քերթուածով եւ կրափնա փիպերգով, արժարժած է իր հայրենակիցներուն հաւատքն իրենց հայրենիքի վերականգման, եւ բռնութեան դէմ իրենց

պայքարին մէջ զանոնք զօրացուցած է (1830ի ապստամբութեան մէջ մեծ դեր կատարող էմիլիա Փլաթերը կրափնայի հերոսուհիէն ներշնչուած էր). Այդ ապստամբութեան ջախջախումէն յետոյ, Միքիէվիչ, որ արդէն իսկ ատկից առաջ Վիլնայի մէջ բանտի ու Մոսկուա աքսորի կեանքը ճանչցած էր, հալածանքներու տակ ճգմուած Լեհաստանէն հեռացող ու օտարութեան մէջ ցրուող հայրենասէր բազմաթիւ գաղթականներուն հետ, ելաւ հայրենիքէն եւ եկաւ Փարիզ. ուր մնաց երկար տուն եւ շարունակեց աւելի լայն ու բռն

Ատամ Միքիէվիչ
(Երեսայլ՝ Տափտ տ'Անփէի)

ձեռով Լեհական հայրենասիրութեան բանաստեղծ-առաքելի իր դերը, խօսքով, գրչով ու գործով, արտադրեց նոր քերթուածներ որոնք ամբողջ Լեհ ժողովրդին մէջ լստաջ կը բերէին մեծ ոգեւորութիւն եւ որոնց ոմանց Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը փարիզեան կարեւորագոյն հանդիսներուն մէջ հրատարակուելով իր անունը համաշխարհային լարզանքի լուսապսակով մը ճաճանչաւորեցին Ռաբկամն ու ընկերը եղաւ ժամանակին մեծագոյն ազատամիտ ֆրանսացի խորհողներուն,

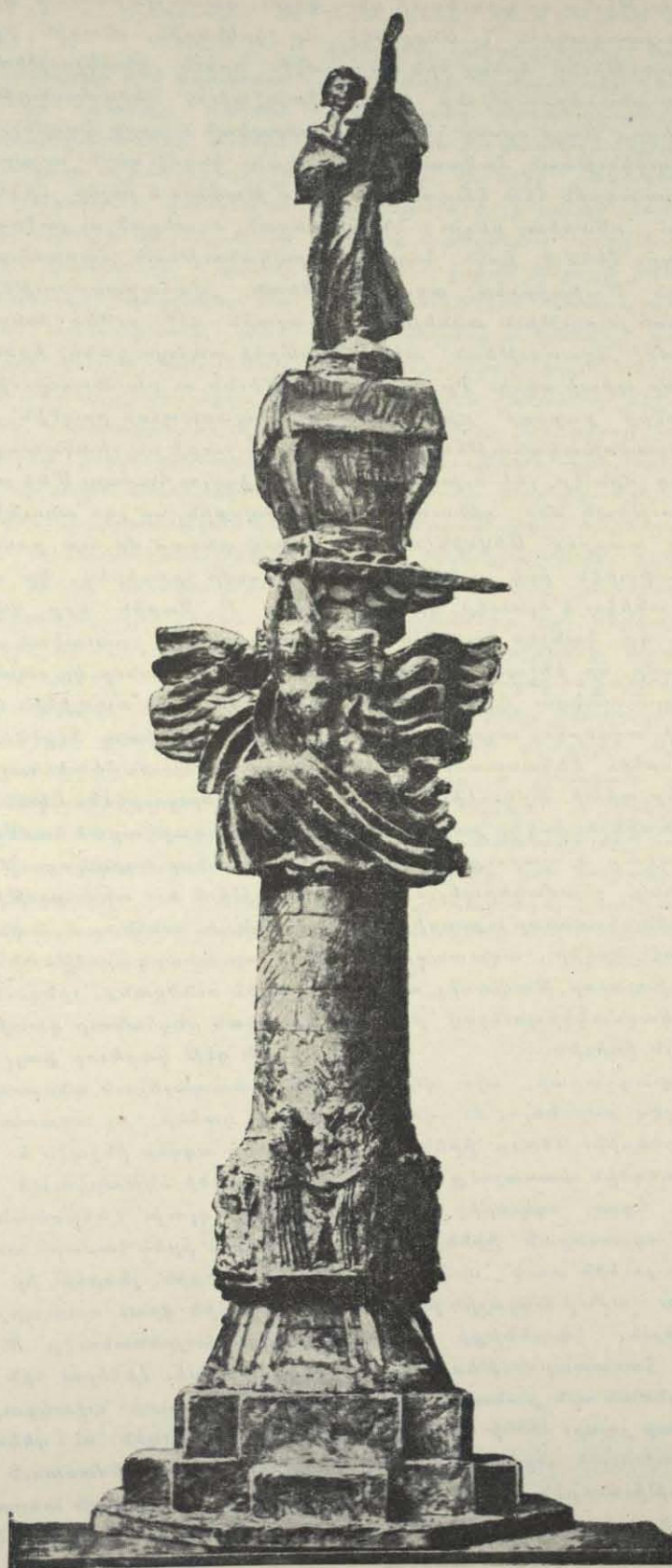
գրադէտներուն եւ բանաստեղծներուն, որոնք իրեն Ռոլէժ տը Ծրանսի մէջ սլաւ գրականութեանց դասաւանդութիւն մը լանձնել տուին, եւ իր դասերուն մէջ, ուր կը խոնարհէր փարիզեան ընտրանին, ան Աստուծոյ, Հայրերենիքի եւ Ազատութեան երբեակ նուիրականութեանց միաձոյլ հաւատքի մը պերճախօս ու խանդավառ ուսուցումով՝ կը յափշտակէր, կը զմայլեցնէր ունկնդիրները եւ իր հայրենիքին ու իր անձին հանդէպ համակրութեան, սքանչացման, սիրոյ հոսանք մը կը յարուցանէր։ «Մենք զինքը երբեմն մարդէ աւելի բարձր տեսնաք, կը զրէր Միշլէ՝ ակնարկելով անոր Քոլէժ տը Ծրանսի այդ դասերուն, կենդանի բոց մը, — զսե՛մ ու ցաւաղին տեսարան, — արցունքներ՝ փայլակներով խոնուած, կը թափառէին իր արիւնոտ աչքերուն մէջ...»։ «Միցքիէվիէ, կը զրէ Ռընան, հին դարերուն հետ թաքուն հաղորդակցութեան կապեր ունէր, որ զինքն անցեալի Տեսնող մը կը կացուցանէին։ Բայց միանգամայն Տեսնող մըն էր ապագային։ Իր ցեղին կը հաւատար, բայց կը հաւատար մասնաւոր առտուածային սգիին որ կը բորբոքէ ամէն ինչ որ կեանքի շունչը կը կրէ. եւ բոլոր ամպերուն մէջէն կը տեսնէր փայլուն ապագայ մը ուր խեղճ մարդկութիւնը պիտի մխիթարուի իր տառապանքներէն»։ Իր կեանքի այդ փարիզեան շրջանին է որ Միցքիէվիէ զրեց իր փոլոնիացի Ուլտաւորին Գիլքը, Աւետարանի ոճով վեհաշունչ ու խիզախ քնարերգական արձակի էջերու շարք մը, որ իր միտքի քաղաքի ազատականութեան ինքնատիպ ու յուզիչ շեշտով խոր ազդեցութիւն գործեց ոչ միայն լեհ հայրենասէրներուն, այլ եւ Ֆրանսական մտաւորականութեան, մասնաւորապէս Մոնթալամպերի, Լամընէի պէս ազատամիտ կաթոլիկ մեծ խորհողներու վրայ, որ զինքն իրենց վարպետը հռչակեցին. Լամընէ, որ այդ զրքէն ներշնչուելով շարադրեց իր սքանչելի Հաւատացեալի մը խօսքերը, փոլոնիացի Ուլտաւորին Գիլքին հրատարակումէն քանի մը օր առաջ անոր մասին կը զրէր. «Ի՛նչ օրէն լոյս պիտի տեսնէ փոքր հատոր մը Միցքիէվիէի, որ անվիճելի կերպով առաջին բանաստեղծն է մեր ժամանակին։ Զմայլելի բաներ կան այդ զրքին մէջ... Հաւատքի եւ ազատութեան այդպիսի մաքուր արտայայտութիւն մը հրաշալիք մըն է մեր ստրկութեան

եւ անհաւատութեան դարուն մէջ»։ Եւ Ժօրժ Սան զինքը Կէօթէի եւ Պայրընի քով կը զնէր՝ ժամանակին օտար մեծ բանաստեղծներուն նուիրած իր հատորին մէջ։

Գրելով ու խօսելով չշատացաւ Միցքիէվիէ, փորձեց գործել։ Դառնացած, Միցքիէվիէ կոչ մ'ուղղեց Պապին, հրաւիրելով զայն զլուիս կանգնիլ Ազատութեան համար զինուորագրուած միջազգային լեզէոնի մը կազմութեան՝ որպէսզի ան Լեհաստանի ազատագրման համար պայքարի. Պապը ոչ մէկ քայլ առաւ այդ ուղղութեամբ։ Կեանքին վերջերը զնաց Պոլիս եւ հոն, հաւանութեամբ Թուրքերուն, որ իրենց մեծ ոսոխ Ռուսիոյ սարսափէն՝ լեհասէր էին դարձած, աշխատեցաւ կազմելու լեհական լեզէոն մը որ, ինչպէս այն հերոսական լեհ լեզէոնը որ մասնակցած էր պատերազմներուն Լեհաստանի ազատագրումն իր ծրագիրներուն մէջ արձանագրած նախալէոն Աին, մասնակցէր ապագային Ռուսիոյ դէմ մղուելիք պատերազմներու, եւ այդ պատրաստութեանց մէջ, պատնէշին վրայ ինկող զինուորի մը նման, վախճանեցաւ, 1855ին, այն տարին իսկ երբ կը սկսէր Խրիսի պատերազմը, ուր Ծրանսացւոյ, Սնդիլիացւոյ, Սարտենիոյ իտալական բանակին եւ Թուրքիոյ հետ՝ լեհական կամաւորներ ալ մասնակցեցան արգարեւ Ռուսիոյ դէմ պատերազմին, — ինչպէս լեհական լեզէոն մը պիտի մասնակցէր քանի մը տարի յետոյ Աւստրիոյ դէմ Իտալացւոյ մղած ազատագրական պատերազմին, ինչպէս որ, վերջ ի վերջոյ, 1914—18ին համաշխարհային պատերազմին՝ Դաշնակիցներու կողքին լեհական լեզէոն մը պիտի դար կոուիլ, եւ այս անգամ պիտի ձեռք ձգէր լեհ ազգային դատին յաղթանակը։

Ներշնչման, նուիրման, պայքարի կեանք մը ամբողջ, վերին զեղեցկութեամբ մը մեծաշող։

Միցքիէվիէի քերթողական գործը, իբր մաքուր լուծիւն, զուտ մտածման եւ արուեստի տեսակէտով, Կէօթէի, Լէօփարտիի, Պայրընի, Շէլիի, Հիւգօի, Հայնէի գործին չի հաւասարել, — բաց ի ինչ ինչ քնարերգական ու զիւցազնրգական էջերէ որ իր քնարը մեծագոյն քնարներու բաթըրութեանը կը հասցնեն։ Ան Հափագանց լեհական է, ան ծայրա, յեղօրէն տիրապետուած է իր ազգին ցաւով, ու իր քիչ մասերուն մէջ ունի այն համա-

Միգրիեղի Յուշարձանը

մարդկային տարողութիւնը որ արուեստի գերազանցող գործերուն յատկանիշն է։ Անոր մէջ կը վերերեւայ մտայութիւնը հրեայ հին մարդարէններուն, որոնց քնարերգութիւնը աւելի եւս հզօր էր քան իրը, բայց որոնց համար ինչպէս իրեն՝ մարդկութեան ճակատագիրը իրենց ցեղին ճակատագրին հետ կապուած է։ Նոր ժառանգակներու «ընտրեալ ցեղը», «նախասահմանեալ ցեղը» Լեհն է. իրեն համար, ան է Ազատութեան Մարտիրոսը, ազգերու Քրիստոսը, եւ անոր յարութիւն առնելովն է որ մարդկութեան մէջ Ազատութեան տիրապետման թուականը պիտի սկսի։ Իր հաւատացեալ հայրենասէր, քարոզը՝ միտերապականութեան ու յեղափոխականութեան տարօրինակ խառնուրդ մըն էր. լեհ ուխտաւորը մարդկային ազատութեան մեծ գինուորն էր իրեն համար։ Շատ տարրեր Սեպտինէն, որ պատերազմի դադարիւրէն իսկ պժգանք ու սոսկում կը զգար, անիկա կ'երազէր, կը բաղձար, կը զուշակէր, կը կանչէր համերայական մեծ պատերազմը, որ, ինչպէս որոշապէս գրած է Ղեկ Ուխտաւորներու Դիրքին մէջ, պիտի մղուէր դերի ազգերու ազատագրման համար եւ որու շնորհիւ Լեհաստանն ու ամբողջ մարդկութիւնը պիտի փրկուէին բռնութեան խաւարէն։ Ան մինչեւ իսկ կը քարոզէր որ լեհ հայրենասէրը պէտք է պարտք նկատէր հայրենիքէն հեռանալ՝ չհամակերպելու համար բռնակալ լուծին, կամաւոր աքսորի ճամբան բռնել եւ երկրէ երկիր, ազատագրութիւն հայրենիքին ուխտաւոր, թափառել, պատրաստուելով ու կազմակերպուելով բռնութեան դէմ գերազանց կռիւին։

Լեհերը, բարեբաղդաբար, այս վերջին խորհուրդը տառապէս ըմբռնելու եւ գործադրելու սխալը չգործեցին։ Անոնք իրենց ազգային մեծ բանաստեղծին փառաշուք ու մաքուր կեանքէն եւ հզօր, ոգեւորիչ, հաւատարմարժ գործէն օգտուեցան իրենց վրայ ծանրացող երբեակ լուծին տակ՝ պահպանելու եւ զարգացնելու համար ազգային խորոյս ինքնագիտակցութեան, հայրենիքի գաղափարին անայլայլ հաւատարմութեան զգացումը եւ վերականգնման այն քանանգրգռելի որքան համբերատար յոյսը։ 1830 թ. — ինչպէս եւ 1863 թ. — Զախը խառնած, արիւնի մէջ խեղդուած ապստամբութիւններէն յետոյ, տրուած որոշ պայմաններուն մէջ աղէտի միայն յան-

գելու դատապարտուած նմանօրինակ փորձ մը չկրկնեցին, մնացին իրենց՝ հայրենիքին մէջ որուն բնակչութեան շարունակեցին Զախը խառնել մեծամասնութիւնը, էական ու տիրական տարրը կազմել, բռնակալ տէրութեանց կողմէ դայն օտարացնելու նպատակով թափուած բոլոր ճիգերուն դէմ մաքանեցան, ձգտեցան ու յաջողեցան արուեստից, գրականութեան, ճարտարարուեստի, գիտութեան, վաճառականութեան միջազգային դաշտին մէջ ուժեղ տեղ մը գրաւել եւ աշխարհի ապացուցանել իրենց ազգին կենդանութիւնն ու բեղմնաւորութիւնը, եւ սպասեցին նպատակաւոր բռնութիւն իրենց արդար երազին լուրջ ու լիակատար իրականացումը ձեռք ձգելու համար։ Մեծ արուեստագէտ Փատերկուսքին, որ լեհ անունին վրայ՝ իր հանճարով անգամ մը եւս բովանդակ աշխարհի հիացումը հրաւիրեց, կը պատասխանէր Նիքօլա Բ. Չարին երբ փեթերպուրկի մէջ՝ պատերազմէն բաւական տարիներ առաջ՝ այդ վերջինն անոր կը յայտնէր թէ հպարտ էր որ Ռուսիա այդպիսի արուեստագէտ մը ունի, «Վեհափառ Տէր, ես Ռուս չեմ, փոլոնիացի եմ», ու հետեւեալ օրն իսկ կը մեկնէր Փեթերպուրկէն։ Եկաւ իրապէս Միցքիէ-վիչի մարգարէացած համերոպական պատերազմը, անոր եղբայրացութեան մէջ՝ անարգարութիւն ու արդարութիւն խառնուած երեւցան, եւ անհնար է, նոյն իսկ Հայոցս համար, որ անարդարութեան ամենէն կսկծալի բաժինն ունեցանք, չընդունիլ որ ան Ազատութեան ընդհանուր դատին հիմէ ոչ ամբողջական գէթ կարեւոր քայլ մ'առնել տուաւ, անով տապալեցան անսասան կարծուած բռնակալ դահեր, եւ ազատագրութեան խումբ մը դերի ազգեր ինչպէս եւ ինչ ինչ անգերու օտար լուծի ենթարկուած հատուածներ, եւ ատոնց ի գլուխ՝ Լեհաստան տեսաւ, շնորհիւ դէպքերու իրեն համար առած բարեբաւտիկ զարթուածքին, շնորհիւ իր ժողովուրդին հայրենի հողին վրայ ստուար, հզօր ու հաւատաւոր, հայրենասէր մնացած բոլաւուն, շնորհիւ նաեւ Լեհերու հին բարեկամ Սրբաւսայի մասնաւոր աջակցութեան, եւ իրենց իսկ ժողովուրդին ու ղեկավարներուն ցոյց տուած այնքան իմաստուն որքան արիւն ընթացքին, Լեհաստան տեսաւ իր երեք մասերը գերութենէ փրկուած, նորէն իրարու

միացած, նորէն անկախ ու բարգաւաճ Տէ-ղովուրդները գիտեն իրենց պարտքը լիովին բուծելն մը դարձած:

1899ին, լեհ ժողովուրդը մեծ դժուարութեամբ հաւանութիւն կը ստանար, քանստեղծին ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, վարչաւայրի և Դրաքովիայի մէջ Միցքիէվիչի ի պատիւ մէկ մէկ յուշարձան կանգնելու, բայց հաւանութիւն կը տրուէր պայմանով որ յուշարձանը պիտի կանգնուէր առանց որ ունէ ճառ արտասանուէր հանդէսին: Ոստիկանական խիստ հակոդութեան տակ, ծայրայեղ սեղմութիւններով պաշարուած, լեհ ժողովուրդը, լուռ, ինքնամփոփ, խոնուեցաւ իր հանճարին, պաւքարին, հաւատքին ու լոյսերուն անձնաւորութիւն եզոզ քերթողին արձաններուն շուրջ: Քանի մը ամիս առաջ, Ալմայի հրապարակին վրայ, լեհ ու ֆրանսական կառավարութեանց ու մտաւորականութեանց ներկայացուցիչները իրենց ուրախութիւնը հպարտութեամբ կ'արտայայտէին Լեհաստանի մարզարէին ազնիւ երահին լիակատար իրականացումը տօնախմբելով:

Լեհաստանի լարութիւնը խորհրդանշական տարողութիւն ունեցող դէպք մըն է արդարեւ Պատերազմէն առաջ, շատեր անհնար կը կարծէին երեք մեծագոր կայսրութեանց թաթին տակ անդամատուած ու ճզմուած Լեհաստանին միացումն ու վերականգնումը, և սակայն այդ դէպքը անգամ մը եւս ապացուցուց որ Ազատութեան դատը վերջ ի վերջոյ սահմանուած է յաղթանակելու, երբ գերի ժո-

կատարել հանգէպ իրենց հայրենիքին:

Ալմայի հրապարակի յուշարձանը գործն է հանճարեղ արձանագործ Անթուան Պուրտէլին: Ան կը կազմուի կոթողէ մը որուն կատարը կը կանգնի բանաստեղծ-առաքեալը իր «ուխտաւոր»ի ցուպը ձեռքը, երկրէ երկիր իր պանդուխտ հայրենակիցներուն հաւատքի և կոխի քարոզը խօսող, Լեհաստանի և Ազատութեան յաւարազգի բարեկամները ցնցել փորձող ու զանոնք պորձօն աջակցութեան հրաւիրող հայրենասէրը, զմալիւի կեցումածքի մը և ժեռթի մը մէջ: Կոթողին մէջտեղը հռիւթեւ կը ցցուի լեհական ինքնապաշտպանութեան ոգին, սուրի մը կառչած՝ որ կը թռի խորհրդանշել յամառ ու պըրկուած երկար ճիգը ինքնապահպանման, բողոքի և զիմադրութեան, իսկ կոթողին ոտքը կը զարգարեն վեց բարձրաքանդակներ, որոնց զխաւորը կը ներկայացնէ երեք Լեհաստանները որ իրենց ազատագրումը ծանուցանող մարդարէ-քերթողին կը յառեն, դէպ ի վեր, իրենց զմայլագին, երախտագէտ ու օրհնաբան դէմքերը: Այդ յուշարձանին լուսանկարը, և լեհական ինքնապաշտպանութեան Ոգւոյն ու Երեք Լեհաստաններուն (աշխատանոցի մէջ հանուած) վերարտադրութիւնը, զոր Պուրտէլ ինքն իսկ հաճեցաւ մեզի հաղորդել Անանիտին համար, կը հրատարակենք այս թիւին մէջ:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Յուդարձանի Միգդեթիկի.— Ազատագրումը երեք կենսամանկերը զմայլագին կը ծափաղցունենի իրենց մարգարէ բանաստեղծը
 որ ազատագրումը նախագուշակեց: